

НОВИЙ ПОЧАТОК ПІСЛЯ 1945 року: З ІСТОРІЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х - 50-ті роки ХХ ст.

Реконструйовано процес інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині з 1945 до 1959 р.

Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині не залишались поза увагою радянських дослідників. Але в радянській історіографії цей напрямок досліджень розглядався, насамперед, як поле бою «холодної війни»¹, а не наукова дискусія. Саме такий підхід програмував певну упередженість і схематизм в оцінках. Німецькомовні східноєвропейські дослідження, в тому числі й дослідження історії України, для більшої частини українських істориків залишаються невідомою країною, своєрідною «терра інкогніта». Радше можна констатувати факт часткового використання німецькомовних робіт деякими українськими істориками у дослідженнях з історії України, появи невеликої кількості рецензій на німецькомовні історичні праці із вказаної тематики, видання в перекладі декількох робіт в цій царині та публікації незначної кількості статей істориків з ФРН, Австрії в українських фахових журналах та збірках. Про такі питання, як процеси інституалізації, методологічні дискусії у царині східноєвропейських історичних досліджень у німецькомовних країнах у вітчизняній історіографії мова взагалі не ведеться, хоча цей досвід міг би послугуватись у становленні та організації в Україні досліджень зі всесвітньої історії.

У Федеративній Республіці Німеччині відновлення історичних східноєвропейських досліджень завершилось до кінця 60-х рр. під знаком традиційного контрверзу розуміння Східної Європи: історія народів Східної Європи розглядалась як самостійна і природна частина загальноєвропейської історії і східноєвропейські дослідження як німецький фактор в історії Східної і особливо Східно-Центральної Європи, а ідеологічна боротьба проти комуністичної панівної системи надавала цьому напрямку досліджень особливе значення². Період «грундерства» [«Gründerzeit») для інститутів припадає перш за все на

першу половину п'ятдесятих років, це відповідно стосується і заснування кафедр чи професур історії Східної Європи - в більшості випадків об'єднаних з інститутом чи семінаром³.

Хронологічні межі процесу інституалізації східноєвропейських досліджень у Західній Німеччині у статті обмежено 1945-м та кінцем 50-х рр., коли «бум» у становленні фаху «східноєвропейська історія» пішов на спад.

У 1945 р. на німецькомовному просторі було тільки три кафедри східноєвропейської історії, а саме у Відні, радянській частині Берліна та Гамбурзі⁴.

Кафедра східноєвропейської історії у Гамбурзькому університеті була заснована ще у 1914 р., а через два роки у стінах університету постав Семінар східноєвропейських досліджень. Одразу після закінчення війни тут зміг розпочати викладацьку і дослідницьку діяльність Пауль Йохансен, який прибув до Гамбурга з свого рідного міста Ревеля ще під час війни. П. Йохансен мав датське походження і до переїзду в Гамбург працював директором архіву. У сферу його наукових інтересів входив весь європейський Північний-Схід, правда, основним пунктом була Ліфляндія та Ревель, а також особливу увагу П. Йохансен приділяв історії Гази⁵.

Під час зимового семестру 1947/1948 рр. професор П. Йохансен вперше знову почав розглядати історію Росії, яка становила основу його навчальної програми, перш за все, в рамках оглядових лекцій з середньовіччя до 1917 р. Особливий інтерес він приділяв образу Росії та інтерпретації російської історії у Німеччині та у світі, неросійським народам, які проживали на європейській території Радянського Союзу. Добру половину своєї викладацької діяльності П. Йохансен приділяв організації кафедри та своїм персональним нахилам до відповідних тем ганзейської, північної, східнобалтійської та східнопруської історії. Коло тих, хто студіював східноєвропейську історію в 50-ті рр. було ще відносно малим⁶.

Уже на літній семестр 1946 р. на кафедру середньовічної та нової історії Гамбурзького університету за ініціативою декана філософського факультету Бруно Шнелля був запрошений Герман Аубін, який перед цим працював у Бреслау та Геттінгені. Герман Аубін повинен був авторитетно сприяти реанімації східноєвропейських досліджень у Західній Німеччині. Його активність була вирішальною і сприяла тому, що на початку 50-х рр. знову починається наукова робота, пов'язана з

проблемами Східної Німеччини і Східно-Центральної Європи і стало можливим створення важливих допоміжних засобів та видавничих органів⁷. Діяльність Г. Аубіна не залишилась непоміченою і в Радянському Союзі. Радянські історики звинувачували його і деяких його колег в реваншизмі. Згадуючи при цьому, що «Герман Аубін - один із ревних співробітників генерал-губернатора Польщі військового злочинця Г. Франка, в якого він (а також нині відомі історики П. Серафим, Г. Штадтмюллер, Г. Людат та інші) був радником. Вони тоді об'єднались у спеціальному «Інституті німецької східної роботи» у Кракові, де розроблялись криваві плани германізації слов'янських земель»⁸. Варто відзначити, що в повоєнний час значна частина істориків, які співпрацювали з фашистськими органами влади, змогла досить успішно реалізуватись й у Федеративній Республіці Німеччині.

У травні 1946 р. до Гамбурга прибув колишній учень Германа Аубіна Готтольд Роде, який, починаючи з літнього семестру 1950 р., проводив заняття й курси з новітньої російської та польської історії⁹. Отже, за досить короткий період східноєвропейські історичні дослідження у Гамбурзькому університеті були не тільки відновлені, але й охоплювали досить широкий спектр проблем історії Східної Європи.

Першим університетом, який уже в 1946 р. облаштував нову Кй¹ федру історії Східної Європи, був відновлений у тому ж році у французькій зоні університет у Майнці. До цього часу у німецькій історіографії залишаються не до кінця з'ясованими мотиви, які спонукали майнцерських батьків-засновників до облаштування відповідної кафедри за десятиліття до «буму» східноєвропейської історії в німецьких університетах¹⁰. Очолив кафедру професор Вернера Філіп. Свої лекції і заняття професор Вернера Філіп розпочав уже у зимовому семестрі 1946/1947 рр. Протягом дванадцяти семестрів він викладав, насамперед, історію Росії від початку раннього нового часу до XX ст.; особливо його цікавили стосунки Росії з Європою, також розвиток політичних ідей в Росії. Перші роки роботи для Вернера Філіпа були досить складними: відсутність наукових співробітників, наукової літератури та й знайти студентів зі знанням східноєвропейських мов, за винятком російської, було майже неможливо. Наступницею Вернера Філіпа з зимового семестру 1952/1953 рр. стала Маргарета Вольтер, яка в першу чергу була славістом. Центральним пунктом у її навчальній програмі була російська історія, перш за все період правління Івана IV, а також заняття з російського літописання та панславізму, але вже у 1953 р. вона залишила Майнц, перебравшись до Бонна. У викладанні східноєвропейської історії настала пауза, яка тривала до 1956 р.

Готтольд Роде, який розпочав свою викладацьку діяльність у Майнцському університеті під час зимового семестру 1956/1957 рр., виходив перш за все з того, що історія Східної Європи не тільки переважно історія Росії й православного світу, а також західноєвропейської частини Східної Європи, історія Південно-Східної Європи¹¹.

Становлення фаху східноєвропейської історії у Берлінському Вільному університеті пов'язане з відкриттям у 1951 р. Східноєвропейського інституту. У наступному році було відкрито кафедру східноєвропейської історії, яку очолив Вернер Філіп, що прибув сюди з Майна¹², де він уже здобув досвід розбудови студій східноєвропейської історії.

У 1953 р. у рамках історичного семінару у Магбурзькому університеті почали викладати та досліджувати східноєвропейську історію. Вже через чотири роки тут постав самостійний постійний семінар історії Східної Європи. Дослідницькою та викладацькою діяльністю на самому початку становлення фаху займались Георг фон Раух, який викладав історію Росії та Північної Європи, та Готтольд Роде, центральним пунктом викладацької діяльності якого була Центрально-Східна та Південно-Східна Європа¹³. Результатом дослідницької діяльності Г. фон Рауха стало видання у 1955 р. книги «Історія більшовизму»¹⁴.

У 1953 р. у Тюбінгенському університеті було засновано інститут східноєвропейської історії та краєзнавства, в якому викладацьку діяльність започаткував Вернер Маркерт. Під час лекцій він знайомив студентів з основними рисами історії Східної Європи, історією країн та народів Східної Європи, починаючи з Першої світової війни, центральною залишались теми «Росія та європейські державні системи», яка хронологічно охоплювала період від абсолютизму до імперіалізму, з особливою увагою до XIX ст. та «Німеччина і Росія в епоху Бісмарка». При цьому Вернер Маркерт поєднував викладацьку й дослідницьку діяльність у Тюбінгенському університеті з обов'язками генерального секретаря «Німецького товариства вивчення Східної Європи» та відповідального редактора журналу «Східна Європа» («Osteuropa»)¹⁵.

Першооснови наукових занять історією та сьогоденням Росії та Східної Європи були закладені у Геттінгенському університеті ще у кінці XVIII ст. Августом Людвігом фон Шльоцером. Та, незважаючи на ці традиції, спроби облаштувати інституцію або хоча б запровадити посаду професора східноєвропейської історії у Геттінгенському університеті впродовж тривалого часу не мали успіху, хоча з перших

повоєнних років до університету повернулось чимало істориків, які свої дослідницькі інтереси пов'язували з історією Східної Європи. Це, зокрема, Вітрам, Вернер Маркерт, Леонід Арбузов, Вернер Конце, Вальтер Губач. Але тільки у 1955 р. тут було запроваджено посаду професора східноєвропейської історії¹⁶.

Першим конкретним кроком до заснування кафедри східноєвропейської історії у Кельнському університеті стала заява декана філософського факультету Теодора Шідера та вчених Петера Рассова, Геппарда Каллена і Райнгарда Олеша від 1 липня 1953 р. Свою заяву вони обґрунтували «підвищеним інтересом до східноєвропейських досліджень», який «в німецькій історичній науці з часів Августа Л. фон Шльоцера відзначався», потім робили наголос на тісному зв'язку фаху зі «злетом славістики» і зростаюче політичне значення східноєвропейських народів для Німеччини і Європи¹⁷. Ця заява знайшла відгук. І у 1955 р. в університеті постав семінар східноєвропейської історії, а в 1956 р. на семінарі розпочав свою діяльність професор Гюнтер Штьокль. Г. Штьокль був учнем Г. Коха, мав студії у Відні, Кенігсберзі та Бреслау, під час війни потрапив до англійського полону, а в 1946 р. повернувся до роботи на семінарі східноєвропейської історії у Віденському університеті¹⁸. Отже, він був добре знайомий з традиціями східноєвропейських досліджень у декількох найстаріших центрах. У першу чергу професор Г. Штьокль зосередився на викладанні історії Росії та Радянського Союзу, але з часом почав викладати також історію Польщі та всієї Східної Європи.

У перші повоєнні роки у Гіссенському університеті почали виношувати плани організації східноєвропейських досліджень. На початку 50-х рр. германіст Людвіг Еріх Шмітт запропонував план створення Східного університету («Ost-Universität»), в якому б у вузькому розумінні досліджувалися німецькі східні землі, які потрапили у зону радянської окупації, а в більш широкому - Східна Європа. Але цей проект не був реалізований. Натомість у 1955 р. було прийнято рішення про заснування інституту континентальних аграрних та господарських досліджень¹⁹. У жовтні 1956 р. інститут очолив дослідник історії Східної Європи Герберт Людат. Його лекції були присвячені історії Росії та Польщі, політиці та історичній думці у Східній Європі у XIX та XX ст., аналізу тогочасного господарського розвитку та культурного життя у Польщі²⁰.

Семінар східноєвропейської історії у Кільському університеті постав насамперед завдяки ініціативі студентів. У травні 1956 р. у «Кільських відомостях (новинах)» («Kieler Nachrichten») з'явилась стаття під заголовком «Східноєвропейський інститут мусить бути

заснованим». За цим сприянням студентський комітет загальнонімецьких відносин звернувся до вченої ради Кільського університету та шлезвіг-гольштинської громадськості. Цим студенти започаткували дискусійно-вирішальний процес, який через два роки завершився заснуванням семінару східноєвропейської історії у Кільському університеті²¹. До викладання був запрошений професор фон Раух, тому природно, що на семінарі домінувала історія Росії та Радянського Союзу.

У п'ятдесяті роки у Федеративній Республіці Німеччині було засновано в сукупності вісім кафедр чи професур, а саме у Вільному університеті Берліна (1952), також в університетах Марбурга та Тюбінгена (обидва 1953' р.), в Геттінгені та Кельні (обидва 1955 р.), Гіссені (1956 р.), Кілі (1958 р.) і Мюнхені (1959/1962 рр.)²².

Поряд з заснуванням кафедр, професур, семінарів йшов процес заснування та відновлення роботи інститутів, товариств, а також видання фахових, періодичних видань. У листопаді 1949 р. було знову конституйоване «Німецьке Товариство вивчення Східної Європи» («Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde»), яке разом з його журналом «Східна Європа» дуже швидко викристалізувалось у центр східноєвропейських досліджень, що охоплювали найрізноманітніші напрямки²³. Його члени активно взялись за розширення та розвиток східноєвропейських досліджень. Підвищений інтерес суспільства, який базувався на посиленій конфронтації державних блоків і бажанні політичних інституцій отримувати солідну інформацію про розвитку Східній Європі, дуже йшли назустріч цим старанням. При цьому мова йшла перш за все про організацію інтердисциплінарних інститутів за зразком колишнього інституту в Бреслау і в меншій, мірі про окремі фахові кафедри в університетах. З цією метою було на початку 50-х рр. засновано ряд інститутів, які частково були інтегровані в університети, як, наприклад Східноєвропейський інститут у Вільному університеті у Берліні (1951 р.) чи Центр континентальних аграрних та господарських досліджень в університеті у Гіссені (1955р.), частково створювались самостійні установи, такі як заснований у 1950 р. дослідницькою радою Й. Г. Гердера однойменний інститут у Марбурзі. У першу чергу дослідженнями німецько-східноєвропейських відносин мали займатись «Східна академія» та «Інститут північно-східнонімецької культурної праці» (1951 р.) - обидва заклади постали у Люнебурзі²⁴.

На п'ятдесяті роки припадає і відродження східноєвропейської історії у Мюнхені, який з часом стає провідним центром східноєвро

пейських досліджень у Федеративній Республіці Німеччині. У 1951 р. був відновлений інститут південно-східних досліджень (засн. 1930 р), Мюнхенський інститут Східної Європи (1952 р.) і «Колегіум Каролінів. Дослідницький заклад для богемських країн» (1956 р.). У всіх цих інститутах історія Східної Європи - з різними регіональними першочерговими завданнями, які частково помітні уже з назв, - займала своє почесне місце²⁵.

Особливій критиці у Радянському Союзі піддавалась діяльність інституту Східної Європи. Його називали «важливим центром антирадянської пропаганди»²⁶. Антирадянська спрямованість досліджень, які проводились в інституті, в чималій мірі була обумовлена тим, що директором інституту до кінця 50-х рр. був Ганс Кох. Г. Кох народився у Львові, студював євангельську теологію у Віденському університеті, під час Першої світової війни служив спочатку у австро-угорській, а потім українській армії. Після війни продовжив студії у Віденському університеті, де окрім теології почав займатись й історією Східної Європи. З 1934 р. обіймав посади професора в університетах у Кенігсберзі, Бреслау та Відні. Під час Другої світової війни був військовим співробітником у німецькому вермахті, а по закінченні війни зайнявся пасторською діяльністю, з 1952 до 1959 р. обіймав посаду директора інституту Східної Європи у Мюнхені²⁷. На цій посаді Г. Кох значну роль приділяв протиборству з Радянським Союзом та комуністичною ідеологією.

Підсумовуючи, можна сказати, що за період з 1945 р. до кінця 50-х рр. у Федеративній Республіці Німеччині постали і відновили свою діяльність професійні інститути в закладах академічної освіти, самостійні дослідницькі інститути, історичні товариства, які були спрямовані на дослідження історії Східної Європи. Ці інституції багато в чому запозичили довоєнний досвід організації східноєвропейських історичних досліджень. Варто також відмітити домінування інтересу до історії Росії та Радянського Союзу. Інституції поставали за ініціативою вчених, окупаційної адміністрації, органів влади, а інколи й студентів. У цих закладах змогли поновити свою професійну діяльність і ті дослідники історії Східної Європи, які раніше співпрацювали з фашистським режимом. Це в значній мірі було обумовлено розгортанням «холодної війни», коли їх досвід антирадянської пропаганди міг стати у нагоді, а також тим, що для такої кількості нових інституцій важко було знайти фахових спеціалістів.

¹ *Allenov, S. G.* Die deutsche historische Russlandforschung im 20. Jahrhundert in der rezeption der russischen und sowjetischen Historiographie / S. G. Allenov // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / D. Dahlman (hg.). - Stuttgart, 2005. - S. 270.

² *Oberländer, E.* Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945. / E. Oberländer // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / E. Oberländer (hg.). - Stuttgart, 1992.-S. 31.

³ Там само. - S. 34.

⁴ Там само. - S. 33.

⁵ *Schlarp, K.-H.* Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar / K.-H. Schlarp // Там само. - S. 111-112.

⁶ Там само. - S. 119.

⁷ Там само. - S. 112.

⁸ *Пауцто, В. Т.* Против фальсификации 'историн' нашей Родины немецкими реваншистами / В. Т. Пауцто, В. И. Салов, А. Л. Хорошкевич. - М., 1961. - С. 5.

⁹ *Schlarp, K.-H.* Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar. -

¹⁰ *Oberländer, E.* Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte / E. Oberländer // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. - S. 159. '

¹¹ Там само. - S. 163.

¹² *Meyer, K.* Berlin. Abteilung Geschichte des Osteuropa-Institut / K. Meyer, H.-J. Torke // Там само. - S. 40.

¹³ *Lemberg, H.* Marburg. Seminar für Osteuropäische Geschichte / H. Lemberg // Там само. - S. 173.

¹⁴ Там само. - S. 174.

¹⁵ *Müller, E.* Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde / E. Müller // Там само. - S. 204.

¹⁶ *Hildermeier, M.* Göttingen. Professur für Osteuropäische Geschichte / M. Hildermeier // Там само. - S. 101-102.

¹⁷ *Manfred, A.* Köln Seminar für Osteuropäische Geschichte / A. Manfred // Там само. - S. 148.

¹⁸ *Leitsch, W.* Das Seminar für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948 / W. Leitsch, M. Stoy. - Wien; Köln; Graz, 1983. - S. 194-195.

¹⁹ *Göckenjan, H.* Gießen. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte / H. Göckenjan, K. Heller // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. - S. 93.

²⁰ Там само. - S. 95.

²¹ *Hübner, E.* Kiel. Seminar für Osteuropäische Geschichte / E. Hübner, E. Klug, U. Liszkowski // Там само. - S. 138.

²² Там само. - S. 35.

²³ Там само. - S. 33-34.

²⁴ Там само. - S. 34.

²⁵ Там само.

²⁶ *Паицто, В. Т.* Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами. - С. 5; *Тульчинский, М. Р.* Мюнхенский Институт Восточной Европы на службе боннской реваншистской политики / М. Р. Тульчинский, В. И. Салов // Вопросы истории. - 1960. - № 12. - С. 164-174.

²⁷ *Kappeler, A. Hans Koch (1894-1959) / A. Kappeler // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner (hrsg.). - Innsbruck, 2007. - S. 227-228.*

Надійшла до редколегії 19.03.2008 р.